

УДК:
DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_17](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_17)

Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИНСАНТААНУУ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД Т. КЕНЕНСАРИЕВА В НАУКУ О ЛИЧНОСТИ

CONTRIBUTION OF T. KENENSARIEV TO PERSONALITY SCIENCE

Зулпуева Рая
Зулпуева Рая
Zulpueva Raia

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик педагогика университети
к.и.н., доцент, Ошский государственный педагогический университет
Candidate of historical sciences, Associate Professor, Osh State Pedagogical University

Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИНСАНТААНУУ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Макалада Ташманбет Кененсариевдин Кыргыз тарыхнаамасындагы инсантаануу маселесинде тарыхый инсандардын тарыхын изилдөөдө, алар тууралуу жаңы маалыматтарды илимий айланпага киргизүүдө чыныгы кесипкөй тарыхчы катары бараандуу эмгектерди жазып калтыра алгандыгына токтолуу менен Алымкул Асан бий уулунун өмүрү, мамлекеттик ишмердиги, бүткүл Түркстанды коргогон мекенчилдик жана баатырдык бейнеси, Полот хандын жетекчилиги астындагы 1873-1876-жж. элдик кыймылдын тарыхын, Алымбек датка, Курманжан датка сыяктуу тарыхый инсанда тууралуу жаңы маалыматтарды илимий айланпага киргизүүгө жасаган аракеттери боюнча жазылган. Анын демилгеси менен “Манасты дүйнөгө даңазалагандар” деген серияда “Манас” боюнча жазып алган В.Радлов менен Ч.Валихановдун тексттерине тарыхчы-окумуштуу катары алгачкы болуп Баш сөз жазып, илимий комментария менен коштолгон 800 беттен турган тестин калың китеп кылып чыгарууга демилгечи болуп, Манастаануу илимин изилдөө жана жайылтуу боюнча жаңы бир багытты ачкандыгын айтууга болот.

Ачкыч сөздөр: инсан таануу, тарыхнаама, тарыхый инсандар, илимий айланпа, нарративдик булактар, илимий-популярдуу.

ВКЛАД Т. КЕНЕНСАРИЕВА В НАУКУ О ЛИЧНОСТИ

CONTRIBUTION OF T. KENENSARIEV TO PERSONALITY SCIENCE

Аннотация

В статье, акцентируя внимание на умении Ташманбета Кененсариева писать важные труды как настоящего профессионального историка в исследовании истории исторических деятелей, вводя в научный круг новые сведения о них в вопросе исследования идентичности в киргизской историографии, Алымкул Асан бий жизнь уулу, государственная мудрость, образ патриотизма и героизма, защитившего весь Туркестан, Полот 1873-1876 гг. под предводительством хана Написано об истории народного движения, новые сведения об исторических личностях, таких как Алымбек Датка и Курманжан Датка. По его инициативе он первым из историков-ученых написал предисловие к текстам В. Радлова и Ч. Валиханова, написавших о «Манасе» в серии «Те, кто прославил Манас миру», и взял на себя инициативу. опубликовать свой 800-страничный тест, сопровождаемый научными комментариями, в виде толстой книги. Можно сказать, что он открыл новое направление в исследованиях и распространении науки.

Abstract

In the article, focusing on the ability of Tashmanbet Kenensariev to write important works as a real professional historian in the study of the history of historical figures, introducing into the scientific circle new information about them in the issue of studying identity in Kyrgyz historiography, Alymkul Asan biy uulu life, statesmanship, image patriotism and heroism that defended all of Turkestan, Polot 1873-1876. under the leadership of the khan Written about the history of the popular movement, new information about historical figures such as Alymbek Datka and Kurmanzhan Datka. On his initiative, he was the first of the historian-scientists to write a preface to the texts of V. Radlov and Ch. Valikhanov, who wrote about “Manas” in the series “Those who glorified Manas to the world,” and took the initiative. publish your 800-page test, accompanied by scientific commentary, in the form of a thick book. It can be said that he opened a new direction in research and dissemination of science.

Ключевые слова: антропология, история, исторические личности, нарративные источники, научно-популярная тема.

Keywords: anthropology, history, historical figures, academia, narrative sources, popular science topic.

Киришүү

Кылымдарды карыткан кыргыз эли эгемендүүлүккө жетишкенден баштап рухий баалуулуктары да бир топ жогорулады. Рухий баалуулуктун өнүгүшүндө азыркы күндө илим-билимдин, инсан таануу маселелерин окуп үйрөтүүнүн жаштарга тийгизген таасири өтө чоң болушу керек. Инсан таануу кыргыз тарыхнаамасындагы жаңы илимий багыт болуп саналат. Биздин кылымдарды карыткан карт тарыхы бар элибиз өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда көп улуу, тарыхый инсандарды жараткан. Ошондуктан, инсан таануу маселесинде изилдөөчүлөрдүн, саясатчылардын милдети канчалык ачуу болсо да кашкайган чындыкты айтуу. Ошондо гана биз келечек муунду туура тарбиялап, өнүгүү жолубузду туура аныктай алабыз. Жаңы саясий маданияттын калыптанышына тарыхый тажрыйбасын далилдеп берүүдө тарыхчылардын ролу жогору экендигин жакшы өңүттө кароого көңүл бурган Т.Кененсариевдин бул багыттагы ишмердүүлүгүнө сереп салып карасак. Совет доорундагы кыргыз тарыхнаамасында тарыхый инсандарга, айрым бир учурларда гана болбосо, көңүл бөлүнгөн эмес. 1920-1940-жылдарда кыргыз тарыхындагы белгилүү инсандарга карата чакан китепчелер жана макалалар гана жазылган. Элибиздин белгилүү инсандары негизинен оокаттуу катмардан болгондугуна байланыштуу тарыхнаамада советтик идеологиянын таптык көз карашы үстөмдүк кылып, тарыхый инсандарды “эзүүчү таптын өкүлдөрү” катары карашкандыктан, аларды окумуштуулар тарабынан иликтөөгө алууга мүмкүндүк болгон эмес. Эгемендүүлүктүн жылдарында өткөн кылымдардагы саясий окуялардын түздөн-түз катышуучулары болушкан тарыхый инсандардын таржымалына арналган бир топ илимий-популярдуу жана санжыралык тариздеги басылмалар, макалалар жарык көрдү [Кененсариев, 2022, 77-б]. Кыргыз тарыхнаамасындагы инсантаануу маселесинде Нүзүп миң башы, Жаркын айым, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Исхак –Полот хан сыяктуу көптөгөн тарыхый инсандардын тарыхын изилдөөдө, алар тууралуу жаңы маалыматтарды илимий айланпага киргизүүдө чыныгы кесипкөй тарыхчы катары бараандуу эмгектерди жазып калтыраган тарых илимдеринин доктору, белгилүү тарыхчы Ташманбет Кененсариев экендиги талашсыз.

Ташманбет Кененсариев Кыргызстандын XIX кылымдагы тарыхы, тактап айтканда Кокон хандыгынын мезгили, Кыргызстандын отор доорундагы тарыхы боюнча кесипкөй адистердин бири катары ошол доордогу кыргыз элинин тарыхый инсандарынын такталбаган бейнелерин тактоого чоң салым кошту десек жаңылышпайбыз, ошондой эле инсан таануу илиминин өнүгүүсүнө да бараандуу салым кошкондугун белгилеп кетүү абзел. Инсантаануу маселесинде Т.Кененсариевдин эмгектерин илимий ишмердигиндеги зор ийгиликтердин бири деп баса белгилей алабыз.

XIX кылымдын 50-60-жылдарында Кокон хандыгынын мамлекеттик ишмери, кыргыздардын чыгаан тарыхый инсаны, таланттуу кол башчы (Амир-Лашкер), “Эмирлердин эмири(амирул умаро)” Алымкул Асан бий уулунун өмүрү, мамлекеттик ишмердиги, бүткүл Түркстанды коргогон мекенчилдик жана баатырдык бейнеси, Алымкулдун доорундагы эл аралык татаал кырдаалдагы Кокон хандыгынын абалы, инсантаануу багытындагы бир катар ишмерлердин жасаган иштери баяндалган эмгек Ташманбет Кененсариевдин изилдөөлөрү менен жарыкка чыккан. Кыргыз тарыхый инсандарынын өмүр жолун ишмердигин илимий жагдайда изилдөө, чынында эми гана ырааттуу жолго коюла баштагандыктан Алымкул Аскер башчыны- Амир лашкарды илимий чыгармалардын көбүндө, көркөм адабиятта

“Алымкул аталык” деп атап келе жатабыз. Бирок, тарыхый булактарда Алымкулга расмий түрдө “Аталык” наамы берилгендиги жөнүндө маалымат кезикпейт деген бүтүмдү профессор Т.Кененсариев белгилеген. Ал 1863-1865-жылдары Султан Сейит хандын мезгилинде Кокон хандыгынын “эки тизгин бир чылбырын” толук колуна алып, мамлекетти жеке бийлеген ишмер болуп турганы менен “Амирул умаро” (эмирлердин эмири) же көбүнчө “Амир Лашкар- Аскер башчы” деген гана макада жүргөндүгүн белгилейт. Ошол доордогу нарративдик булактардын баарында ушундай даража менен белгилүү. Көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, таланттуу кол башчы жана кыргыз элинин ичкилик кыпчак уруусунан чыккан белгилүү тарыхый инсан Алымкул аталык 1865-жылы 10-май күнү Ташкенттеги Шейхантаур мүрзөсүнө коюлган. Бул багытта Алымкул амир лашкар боюнча изилдөөлөрүндө- Кыргыздардан чыккан инсандардын өмүр таржымалын, алардын Кокон хандыгына дагы таасирин комплестүү карап, анын өзгөчөлүгүнө терең илимий баа бере алгандыгында. Тарыхый булактардын маалыматтарына караганда Малабек хан өтө ыкчам, кайраттуу жана белгилүү деңгээлде акылдуу башкаруучу болгон. Малабектин убагында кыргыздардан Алымбек датка, Алымкул лашкар башчы, Кыдыр, Чотон, Сейитбек, Касым даткалар мамлекеттин саясий жана аскер иштеринде жогорку мансаптарды ээлешкендигин тарыхый далилдер тастыктайт деп белигилейт [Кененсариев, 2022, 31-б.].

1. Кыргызстандын түштүк аймагын каратуу процессиндеги тарыхый кырдаалга түздөн-түз таасирин негизги факторлордун бири - бул Полот хандын жетекчилиги астындагы элдик кыймыл болуп саналат. Т.Кененсариев өзүнүн изилдөөлөрүндө 1873-1876-жж. элдик кыймылга кеңири талдоо жүргүзүп келип: “1873-1876-жылдардагы элдик кыймыл көтөрүлүштүрдүн жөнөкөй гана суммасы эмес, Кудаяр хандын жана анын уулу Насирдинбектин бийлигине каршы антифеодалдык, Орусия баскынчылыгына каршы антиколониялык, элдик-боштондук кыймылдардын органикалык биримдигин түзгөн диалектикалык жараян болуп эсептелет” деген жыйынтыкка келет. Анда Полот хандын көтөрүлүшүнүн этаптарына жана Полотхандын инсандык портретине анализ жасоо менен тарых илимине жаңы көз караштардын, көтөрүлүштүн тарыхый прогрессивдүүлүгүн ырастайт [Кененсариев, 1991, 167-б.].

XIX кылымдын 1866-1876-жылдар аралыгындагы Фергана өрөөнүндөгү саясий кырдаал жана Кыргызстандын Орусияга каратылышынын аякташы, 1873-1874-жылдардагы көтөрүлүш, 1875-жылдагы антикудаярдык жана Орусияга каршы күрөш, Полот хандын акыркы аракеттери, Кокон хандыгынын жоюлушу, Фергана облусунун түзүлүшү, Алай кармаштары жана Кыргызстандын түштүгүнүн Орусияга каратылышынын аякташын изилдөө менен Кыргызстандын Орус империясынын колониясы болгондугун далилдөө менен тарыхый окуяларда белгилүү инсандардын ролун так тастыктай алган.

Т.Кененсариевдин “Кокон хандыгы” (Кыргызстандын материалдарында) аттуу илимий эмгегинде Кокон хандыгынын түзүлгөн мезгилден тарта хандыктын жоюлганга чейинки саясий өнүгүү тарыхын чагылдырууга максат кылган. Автор Кыргызстандын материалдарына таянуу менен кыргыздардын хандыктын саясий турмушундагы ролун изилдөө милдеттерин койгон. Эмгектеги “XVIII кылымдагы Фергана өрөөнүндөгү этносаясий кырдаал”, “Кокон хандыгынын түптөнүү доору (XVIII- кылымдын башы-1800-жыл)”, “Кокон хандыгынын өнүгүү доору (1800-1840-жж.), Кокон хандыгынын бытыроо доору (1842-1876-жж.)” аталышындагы көпчүлүк материалдар окурмандарга биричи ирет

жарыялангандыгын белгилөө менен Т.Кененсариевдин “Кокон хандыгынын тарыхнаамасына” кошкон илимий салымын белгилеп кетүүнү туура деп эсептейбиз. Кубат бий, Нүзүп бий, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы, Исхак Асан уулу Полот хан, Абдылдабек сыяктуу ондогон кыргыз инсандары Кокон мамлекеттүүлүгүн коргоп, азаттык үчүн каны-жанын беришкендигин далилдейт. Далилдүү тарыхый фактылар келтирилип, илимий анализ жүргүзүлгөн. Жогорудагы “атактуу кыргыз бийлеринин жана инсандарынын Кокон хандыгынын бийлик сересине татыктуу жана байсалдуу чыгуусу аркылуу “мамлекет үчүн”, “эгемендик үчүн” деген идеянын астында керт башын сайган фактылары Кокон хандыгы “кыргыз мамлекеттигинин бир көрүнүшү” катары болгондугун айкын тастыктап турат”, - деп белгилеген. Кудаяр хандын жаатында Алымкул узак болгон жок. Ал тез эле кыргыз, кыпчак оппозициясын жетектеп, Кокон ханына каршы күрөшкө чыккан. 1862-жылдын сентябрь айына чейинки кагылыштарда Хал датка, Алибай датка, Жумабай, Мамбет, Мырзабек, Ташбек сыяктуу бийлер баштаган кыргыз, кыпчак уруулары Алымкулдун жетекчилиги астында Кудаяр хандын сарбаздары менен ийгиликтүү кармашып жатты. Алар Наманган, Маргалаң, Кожент шаарларын убактылуу каратып алышат. Кокон ханы Кудаярга каршы күрөшүү үчүн түндүк кыргыз урууларына үндөө менен кайрылышкан. Чакырыктын таасири Чүйгө да жеткен. Кокондуктарды мурунтан эле жек көргөн Чүй кыргыздары, айрыкча, Байтик Канай уулунун тобу, сарыбагыштардын бир бөлүгү кокон горнизондоруна ачыктан-ачык каршы чыга баштады.

Бул учурда Кокондо саясий окуялар кайрадан чиеленише баштаган, 1863-жылдын жазынан Кудаяр ханга каршы багытталган кыргыздардын, кыпчактардын күрөшү бир топ ийгиликтерге жеткен. Кудаярдын аскери талкаланып, ал турсун Маргаландын жанында Ак-Мечит сепилинин мурдагы коменданты Жакыпбектин аскер башчылыгында жиберилген атайын кошууну да тыптып болгон. Бул кошуунду Бухара эмири Музаффар Кудаяр ханга жардам иретинде жиберген болучу. 1863-жылы март айында Музаффар өзү 12 миң кол менен Коконго басып кирген. Жакшы куралданган бухаралыктар кыргыз, кыпчак кошуундарын чегиндирип, Ошко чейин жеткен. Жүрүш мезгилинде Музаффар тоолук кыргыздардын согуштук күчүн байкап, аларды Кокон бийлигин колдоого тартуу үчүн, ошол мезгилде Алымбек датка сыяктуу аброю зор. Алай чөлкөмүн башкарып турган Курманжанга жолугууну чечкен. Музаффарды жана аны менен кошо жүргөн Кудаярды Мадыда Курманжан өгөй уулу Жаркынбай менен бирге тосуп алган. 1862-жылы өлгөн Алымбектин датка наамын кийинки мурасчыларына берүү маселесинде алгач даткалыкты Жаркынбайга сунуш кылышкан. Бирок, Жаркынбай энесинин аброюн сыйлап, андай наамдын Курманжанга гана берилишин ылайык көргөн. Жаркынбайдын бул чечимин Алымбектин туугандары Осмон, Өмүрбек, Акимбайлар колдоп, Курманжанга расмий түрдө «датка» наамы ыйгарылган. Ал эми Жаркынбай болсо Анжиянга аким болуп дайындалгандыгы боюнча маалыматтарды жаңы өңүттө “Кокон хандыгы” (Кыргызстандын материалдарында) аттуу илимий эмгегинде белгилеген.

1863-жылы июнь айында Алымкул жетектеген кыргыз-кыпчактар Коконду камоого алган. Шахрисябзда башталган көтөрүлүшкө байланыштуу Кокондон чыгып кеткен Музаффардын жоктугунан пайдаланып, Алымкул ордону ээлеген. Кудаяр хан экинчи жолу качкан. Бийлик кыргыз-кыпчактарга тийип, 1863-жылы 9-июль күнү Малабектин 12 жашар уулу Султан Сейит такка олтургузулган. Кыргыз-кыпчактардын жамаатындагы эң таасирдүү мамлекеттик ишмер жана таланттуу кол башчы, кыргыздын чыгаан уулу, ошол кезде 34

жашка жаңы толгон Алымкул Султан Сейитке Аталык (регент) дайындалып, иш жүзүндө хандыкты башкарууну толук колуна алган. Бул илимий көз карашын Кокон тарыхнаамасындагы илимий-методологиялык негиз катары кароо менен “Кокон тарыхнаамасына” кошкон салымы, жаңычылдыгы катары кароого болот [Кененсариев, 147-б.]. Бул эмгектеги көтөрүлгөн маанилүү жагдайлардын бири - бул хандыктын тарыхтагы ролуна, мүнөзүнө баа берүүдөгү Т.Кененсариевдин пикирин тастыктоо үчүн аталган эмгекте далилдүү фактыларды келтирип, жогорудагы түшүнүктөр советтик-марксисттик тарыхнаамада үстөмдүк кылган концепция экендигин белгилеп, жаңычылдык киргизген.

Алымбек датканын саясий инсан катары тарыхтагы ордуна Т.Кененсариев төмөнкүдөй тарыхый маалматтарды бере алган: Түштүк Кыргыздардын саясий мамилесине кыргыздарынын чыгаан инсандарынын бири, ошол кездеги Кокон ханынын баш увазири жана Анжыян вилайетинин акими, Алымбек датка чоң роль ойногон. 1860-жылы Токмок, Пишпек сепилдеринин алынганын угар замат, Мала хан Ташкенттен Канат Шаанын Чүй тарапка аттануусу менен эле бир мезгилде Алымбек датканы орус баскынчылары менен кармашууга аттандырган болучу. Алымбек «Анжыян колу» деп аталган кошуун менен Нарын аркылуу Чүй өрөөнүнө багыт алат. Жолдо Кетмен-Төбө, Тянь-Шань, Чүй кыргыздарынан колун толуктап, аскери 12 миң кишиге чейин жетет. Алымбектин кошуунунун курамында Жангарач баштаган солто, сарыбагыш манаптарынын, алардын ичинде Шабдандын да жигиттери болгон. Пешпектин алдында эки кошуун жолугат да Алымбек менен Канат Шаанын ортосунда аскер башчылыкты талашкан чатак чыгат. Натыйжада, Узун-Агач, Кара-Кастек, Каскелең өзөндөрүнүн боюндагы салгылашууларда 2 кошуунун кармашка Алымбек өз кийирбей коюп, кокон армиясы чегинүүгө мажбур болгон. Алгач Кара-Кастекке койгон чабуулунун мизи кайтарылгандан кийин, Узун-Агачка экинчи чабуул уюштурууну буйруган Канат Шаага Алымбек кескин каршы чыккан. Кокон ордосунун тарыхчысы Мулла Нияз бул жөнүндө: «Алымбек кыргыз менен Канат Шаа тажик кошуунга башчылык кылууну талашып, чатак башташты. Жаңжалдан улам Алымбек анжыян колу менен кыргыздарды майдандан алып чыгып кетти да, салгылашуунун сыймык же маскаралык алып келүүчү тагдырын колунан чыгарды...», - деп жазат [5.89-б.]. Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты түштүк-түндүк кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет уюштуруу же кокон ордосун толук ээлөө болгон деп ойлойбуз. Ошондуктан ал орус бийликтери менен ушул мезгилден баштап эле ымала түзүүнү көздөгөн [Бейсембиев, 2022, 87-б.; Шейшеканов, 2023]. Анын биринчи шарты орус аскери менен согушпоо экендигин жакшы түшүнгөн. Орусияга жүз буруп турган Чүй, Ысык-Көл кыргыздарынын манаптарынын пикирлери да эсепке алынган. Ушул себептерге байланыштуу Узун-Агач салгылашуусунун алдында эле түндүк кыргыз манаптары: Жангарач, Байтик, Шабдан жана башкалар менен жолугушкан Алымбек кармашта Канат Шаанын жеңилишин ыңгайлуу факты деп эсептеген. Узун-Агачтагы «күнөөсү» үчүн Алымбек куугунтукталып, Алайга качкан. Ал адыгине менен монгуштардан кошуун жыйнап Коконго жүрүш жасайын деп ойлогон, бирок ага шарт болгон эмес. Ошондуктан аркалык туугандарынан жардам издөө менен бир топ саясий иштерди жүргүзүү максатында 1861-жылы жазында Нарын чөлкөмүнө жөнөп кеткен. 1861-жылы жайында сарыбагыш манаптары Үмөтаалы, Ажы, Төрөгелди Алымбекке жолуккандан кийин, аларда Коконго, ошол эле учурда белгилүү деңгээлде Орусияга да каршы пейил түзүлгөн. Алымбектин тоолук кыргыз туугандарынын арасында аброюнун өсүп бара жаткандыгынан кооптонгон

Мала хан жарашуу үчүн аны ордого чакырган, бирок Алымбек барган эмес, ал турсун хан жиберген адамдарды өлтүртүп, алардын артынан келген кошуунду талкалап таштаган. 1861-жылы июлда Ала-Тоо округунун башчысы Сибирь корпусунун командирине «Алымбек менен Мала хандын душмандык мамилеси жөнүндөгү маалыматтар ырасталып жаткандыгын» билгизген. Мындай кырдаалда Коконго же Орусияга ыктаарын билбей эки анжы болгон Алымбек датка тоолук кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча феодалдык ээлик же мамлекет түзүүгө аракеттенгендигин Дюгамелдин 1861-жылдын 8-июнунда согуш министрине жазган каты бышыктайт. «Алымбек кара-кыргыздардын арасында калып, Ысык-Көл менен Кичи-Бухара аралыгында өз алдынча башкаруучу болуу оюнда бар окшойт, деп жазат Дюгамель, - ошондуктан биз менен жакшы мамилеге өтүүнү көздөйт шекил...» Генерал Дюгамель Г.А. Колпаковскийге эгер Алымбек Орусия менен мамилеге кирсе, аны кубаттагыла деген көрсөтмө берген. Муну тышкы иштер министри А.М. Горчаков да, Александр II да жактырган. Алымбек Түндүк Теңир-Тоо арасында жашаган кыргыздарды өз таасирине киргизип, ордодо бийликке жетүү үчүн 1861-жылы күзүндө Фергана чөлкөмүнө кайра кайткан. Ал мезгилде ордодогу абал да оор болучу. 1862-жылдын башында Мала ханга каршы козголоң уюштурулуп, бирок аны уюштургандар максатына жетпей калган. Бирок, ошол эле жылдын февралында экинчи козголоңчулар (негизинен кыргыз бийлери: Алымбек, Кыдыр, Касым, Кудайназар жана башкалар) Мала ханды өлтүрүп, анын жээни Сарымсактын уулу 15 жашар Шах Муратты такка олтургузушат. Алымбек баш увазирдик орунду ээлейт. Ордодогу экинчи топ такка Кудаярды кайрадан отургузууну көздөшөт. Булардын катарында Ташкент беги Канат Шаа жана Рүстембек бар болчу. Канат Шаа Шах Мураттын Коконго чакырганына барган эмес. Бухарадагы Кудаяр менен байланыш түзүп, аны Ташкентке чакырып, хан деп жарыялап жиберген. Шах Мурат кыргыз-кыпчак бийлеринин башчылыгында 14 миң кол менен Ташкентти камаган, бирок Букара эмиринин Кожентти басып алышына байланыштуу 53 күндөн кийин Ташкентти камоону токтотуп, Фергана өрөөнүнө кайтып кетүүгө аргасыз болгон. Ал Кожентти коргоого кеткенде, Ташкенттен чыккан Кудаяр менен Канат Коконду ээлеп, Коконго келген Шах Муратты замбиректин огу менен тосуп алышкан. Тактыны кайрадан ээлеген Кудаяр Шах Муратты колдогон кыргыз, кыпчактарга согуш жарыялап, Орусияга каршы туруу жөнүндөгү маселени экинчи планга койгон. Ичкилик кыргыз-кыпчак уруусунан чыккан белгилүү мамлекеттик ишмер, 1862-жылга чейин Маргалаң вилайетинин акими болуп турган молдо Алымкул Кудаяр тарапка өтүп кеткен. Анын аракети менен Кыдыр, Ырсалы сыяктуу кыргыз бийлери алгач бийликтен четтетилип, кийинчерээк тындым кылынган. Ал турсун июль айында алдоо жолу менен ордого чакырылган Алымбек датканы Алымкул Чотон аттуу кыргыздын колу менен өлтүрткөндүгү маалым. Феодалдык түркөйлүк өнөкөт жана кыргыз урууларынын биримсиздигинин залалы мына ушул мамиледен да таасын көрүнөт. Түштүк гана эмес, түндүк кыргыздарына да аброю чоң Алымбек менен Алымкулдай мамлекеттик ишмерлердин бийлик талашуусу анын биринин, Алымбектин өлүмүнө алып келгендиги кандай өкүнүчтүү экендигин жаңыча өңүттө Ташманбет Кененсариевдин изилдөөлөрүндө даана берилгендиги колдоого алаарлык [Эскерүү, 2022б. 141-б.].

1874-75- жылдардагы өнүгүшү Мамыр Мерген уулу деген бөлүмдө төмөнкүдөй маалыматтар берилген 1874-жылдын жазында элдик толкундоолор кайрадан күч алып, алоолонду. Май айында Кара-Кулжа чөлкөмүндө көчүп жүргөн кыргыздар Мамыр Мерген уулунун жетекчилиги астында жаңы күч менен күрөшкө чыгышты. 5-6 миң кишиден турган көтөрүлүшчүлөр Анжыяндан алыс эмес Коргон-Бардан сепилин алышты, Анжыянга чабуул коюшту. Бирок, 2 миң

сарбаздан турган жазалоочу отряд көтөрүлүштү басып, бир нече жүз туткундарды жана көп сандаган аттарды, түрдүү олжону колго түшүрүштү. Мамыр Мерген уулу Капка өрөөнүнө (Нарын чөлкөмү) качып кеткен, бирок Кокон ханынын өтүнүчүнө байланыштуу Токмок уездинин башчысынын буйругу менен 1874-жылы 15-июлда кармалып, "көтөрүлүштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды кокон тополоңуна тартууга мүмкүнчүлүгүн жоготуу" максаты менен Лепси уездине (Казахстан) камакка салынган-демек бул жаатта караганда Мамыр Мерген уулунун Түштүк жана Түндүк Кыргызстандын элинин колдоосуна ээ болуп көтөрүлүштүн жетекчиси катарында тарыхта калгандыгын белгилеген[Өмүрбеков,2004,154-б.]. Бул багытта Мамыр Мерген уулунун бул мезгилге чейин белгисиз болгон маалыматтарын тарыхый фактылар менен жазып калтырган.

Т.Кененсариевдин жарыяланбай калган эмгектеринин ичинен Курманжан датканын феномени деген эмгек өзүнүн көзү өткөндөн кийин жарыкка чыккан, бул эмгекте Курманжандын тарыхый аренага келүүсү, тарыхый ролу жана коомдогу орду, өмүрүнүн 76 жылы өз эли-журтуна арналган жана өмүр жолдогу ишмердигин үч чоң доорго бөлүп карагандыгы менен жаңыча маалыматтардын бере алгандыгын белгилөөбүз керек.Курманжан датканын феномени Алымбек датканын ишмердүүлүгүнө байланыштуу экендигин баса белиглеп келиши да тарыхый объективдүүлүктүн өзөгүн түзөт.

Экинчи доор- Курманжан датка саясий ишмер деп аталган доор 1862-1876-жылдарды камтыйт.1862-жылы Алымбек датканын өлүмү Курманжан датканы саясий ишмер катарында курчутуп, Кокон бийлигине таяныч түзүү жана кыргыздардын каныкесин өз жаатына тартуу максатында Музаффар менен Кокон ханы Кудаяр “датка” деген наамды ыйгарууга аргасыз болушкандыгы боюнча тарых-таржымалы, ишмердүүлүгү Т.Кененсариевдин изилдөөсүндө кеңири берилген[Боотаева,1995,45-б].

Үчүнчү доор- Курманжан датканын дасыккан саясатчы жана коомдук ишмер катары 1876-жылдан XX кылымдын башына чейин созулуп, Орус колониализминин мезгилине туура келгендигин,Орус колониялык бийликтери менен айлакер дипломатия жүргүзүүнүн натыйжасында түштүк кыргыздарынын басымдуу бөлүгүн туура жолго үндөп,алардын биримдигин сактоого, Ош вилайетиндеги бейпилдикти камыз кылууга аракеттегендигин жаңыча өңүттө берилгендигин белгилөөбүз керек.

Т.Кененсариев Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө советтик тарыхчылар саясий конъюнктурага жараша: “Кокон хандыгына каршы күрөш”, “кокондук экспанция” деген советтик шаблондук тезистерди кайра карап чыгуу мезгилдин талабы экендигин баса көрсөткөн. Ошондой эле Кокон хандыгынын доорундагы жана Россия империясынын Орто Азиядагы жүргүзгөн экспанциялык саясатынын мезгилиндеги кыргыздардын саясий,социалдык-экономикалык жана маданий турмушундагы өзгөрүүлөрдү туура чагылдырышкан эл шайырлары: Ниязалы,Токтогул,Жеңижоктой залкарлардын өмүр-жолу менен достук мамилелери, муундан-муунга адамдык менен даанышмандыктын көөнөрбөс булагы болуп кала берерин өз иликтөөлөрүндө ачып көрсөткөн.

Жыйынтыктап айтканда өмүрүнүн акырында жасаган ишинин бири Манастаанууга кошкон зор салымы болду. Анын демилгеси менен “Манасты дүйнөгө даназалагандар” деген серияда “Манас” боюнча жазып алган В.Радлов менен Ч.Валихановдун тексттерине тарыхчы-окумуштуу катары алгачкы болуп Баш сөз жазып,илимий комментария менен коштолгон 800 беттен турган тестин калың китеп кылып чыгарууга демилгечи болуп,

Манастаануу илимин изилдөө жана жайылтуу боюнча жаңы бир багытты ачкандыгын айтууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Абытов Б.К. “Ош факты,события и личности” –Ош 2000
2. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник – Алма-Ата,1987
3. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом,Китаем и Россией –Б: Илим,1995
4. Кененсариев Т.Кыргызстандын Орусияга каратылышы – Б.,1997
5. Кененсариев Т. Алымкул аталык -Ош,1991
6. Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында) -Б-2022
7. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду(ХІХ ортосу-ХХк. башы)
8. Шейшеканов, Т. Б. Кыргызстандагы хІх К. Экинчи жарымы-ХХ К. Башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер / Т. Б. Шейшеканов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 101-108. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_14. – EDN ЕНKKFM.